

Omistusoikeudet ja elintarviketuotannon arvoketju

A n t t i H e l a n t e r ä

Maatalous- ja elintarvikesektorin kehitys transition vuosina oli pitkään vaivalloista. Vasta Venäjän ja Ukrainan valuuttojen devalvoituminen 1998 muutti elintarvikemarkkinoiden kilpailuasemaa, ja kotimaisen tuotannon kilpailuasema parani. Koko sektorin tuotannon kasvukaan ei kuitenkaan ratkaisevasti muuttanut eri toimijoiden välisiin suhteisiin vaikuttaneita tekijöitä. Maatalouden ja koko elintarvikkeiden tuotannon ja jalostuksen arvoketjun vaikeudet näyttävät usein synkältä ongelmavyyhdeltä, jossa syy- ja seuraussuhteet hämärtyvät. Maatalouden mittavia vaikeuksia voi ymmärtää vain puutteellisesti, mikäli tarkastelu rajataan pelkkään alkutuotantoon. Koko arvoketju joutui 1990-luvulla sopeutumaan perustavaan muutokseen, joka muotoili myös toimijoiden keskinäisiä suhteita. Arvoketju ei ole toiminut tyhjiössä vaan on ollut riippuvainen ympäröivän talouden reunaehdoista. Tässä artikkelissa analysoidaan omistusoikeuksien ja pääoman hallinnan merkitystä elintarviketuotannon arvoketjun toimintaan Venäjällä ja Ukrainassa. Yhden artikkelin puitteissa ei ole mahdollista analysoida kaikkien toisistaan poikkeavien hyödykkeiden arvoketjuja. Siksi keskitytään viljaan.

Artikkeli käyttää elintarvikeketjun analysointiin globaalien arvoketjujen (Global Commodity Chain, GCC¹) viitekehystä, jota ei ole aiemmin juuri sovellettu transitiomaiden elintarvikesektorin arvoketjujen analysointiin (Helanterä 2003). Loppuosassaan artikkeli valottaa myös maatalouden viime vuo-

sien rakenteellisia muutoksia, jotka liittyvät etenkin maanomistuksen muutoksiin.

Artikkeli perustuu Ukrainan osalta pääosin 2001 kerättyyn materiaaliin (ks. Helanterä 2001; Helanterä 2003) ja artikkeli analysoikin etupäässä Ukrainan kehitystä. Venäjän kehitystä käsitellään lyhyesti artikkelin loppuosassa (ks. myös Helanterä 1998; Helanterä 1999; Helanterä & Salmi 2000). Siinä tehtävät havainnot täydentävät yleiskuvaa arvoketjun kehityksen dynamiikasta, toimijoiden motiiveista ja omistusoikeuksien vaikutuksista. Tärkeitä haastatteluja ja havaintoja sekä Venäjän että Ukrainan osalta on tehty myös 2003.²

Transition toimintaympäristössä valtion tuki sektorille väheni ratkaisevasti ja koko arvoketju tuli hyvin riippuvaiseksi markkinoilta saatavista tuloista. Myös alkutuotannon näkökulmasta keskeiseksi menestystekijäksi muodostui kyky rakentaa yhteys maksavaan asiakkaaseen, oli se sitten elintarviketeollisuus, kuluttaja tai vientimarkkinat. Alkutuotannon olisi pitänyt pystyä investoimaan pystyäkseen sopeutumaan muuttuneisiin olosuhteisiin, mutta investoinnit jäivät vaadittuihin muutoksiin nähden mitättömiksi. Tämä artikkeli analysoi omistusoikeuksien ja pääoman saatavuuden vaikutusta maatalouden asemaan osana sektorin arvoketjun toimintaa.

Miten tutkia elintarviketuotannon arvoketjuja?

Transitiomaiden maataloudet joutuivat sopeutumaan toimintaan kilpailulle avautuneilla markkinoilla. Kotimarkkinat avautuivat tuonnille, mutta toisaalta myös vientimarkkinat muuttuivat realistiseksi

myyntikanavaksi. Suunnitelmatalouden oloissa ei kuitenkaan ollut markkinoinhin perustuneita arvoketjuja, jotka olisivat yhdistäneet alkutuotannon ja kuluttajat tai vientimarkkinat. Ne alkoivat muotoutua vasta transition kaudella. Transitiomaiden maatalous- ja elintarvikesektoreiden analysoinnissa tutkimuksellisen viitekehyksen olisikin lähtökohtaisesti sovelluttava arvoketjujen dynamiikan tutkimukseen ja tarjottava vertailukohta arvoketjuihin muualla maailmassa.

Elintarviketuotannon arvoketjujen osien välisiä suhteita ja ketjun dynamiikkaa on tutkittu toki muuallakin kuin siirtymätalouksissa. Globaalien arvoketjujen viitekehys on keskeinen arvoketjujen sisäisiä suhteita tutkinut lähestymistapa (ks. esim. Gereffi 1994; Gereffi 1999; Gereffi 2001; Raikes et al. 2000). Globaalien arvoketjujen viitekehyksen puitteissa tehdyt elintarviketuotannon arvoketjua käsittelevät tutkimukset ovat analysoineet lähinnä kehitysmaiden maataloustuotannon asemaa arvoketjuissa. Yhtäältä kehitysmailla ja toisaalta Venäjällä ja Ukrainalla on tiettyjä yhtäläisyyksiä, mutta myös toki eroavaisuuksia. Yhtäläisyyksistä voidaan mainita kehittymätön rahoitussektori (ks. esim. Swinnen & Gow 1999; Lerman 2001), laaja korruptio ja usein puutteellisesti määritellyt ja kunnioitetut omistusoikeudet. Näillä kaikilla on suuri merkitys arvoketjun toiminnan ja toimijoiden keskinäisten suhteiden kannalta. Etenkin omistusoikeuksien määrittelyn puutteellisuus on vakavasti haitannut monien kehitysmaiden talouskehitystä. Omistusoikeuksien puutteellinen määrittely on johtanut ns. kuolleen pääoman ongelmaan, jossa omistuksen määrittelyn ja rekisteröinnin vaikeuksien takia pääomalla ei ole esimerkiksi vakuusarvoa eikä sen turvin voida investoida (ks. de Soto 2001). Tässä suhteessa transitiotalouksilla on paljon yhteistä monien kehitysmaiden kanssa.

Miksi globaalien arvoketjujen viitekehys on erityisen käyttökelpoinen transitiomaiden maatalouksien analysoinnissa? Ensinnäkin se tutkii koko arvoketjua. Useat transitiomaiden maatalous- ja elintarviketuotannon arvoketjuja analysoineet tutkimukset ovat painottaneet koko ketjun huomioimisen tärkeyttä (Gorton et al. 2002; Helanterä 1999; Helan-

terä 2001; Ioffe & Nefedova 2001a; Ioffe & Nefedova 2001b; Karlova et al. 2001; Serova 2000; Wegren 1996). Toinen merkittävä viitekehyksen ansio on arvoketjun toimijoiden aseman arvioiminen arvoketjun hallinnan näkökulmasta (ks. esim. Humphrey & Schmitz 2001). Kuka hallitsee ja johtaa arvoketjun toimintaa; mitä, milloin ja kenelle tuotetaan, mitkä ovat hinnat? Viitekehyksen käyttöarvoa kasvattavana tekijänä on myös huomion kiinnittäminen siihen, millä edellytyksillä ketjun toimijat voivat parantaa asemaansa (Dolan & Tewari 2001; Gibbon 2001a).

Globaalien arvoketjujen viitekehyksen keskeisenä ajatuksena on arvoketjujen jaottelu tuottaja- ja ostajajohtoisiin. Toimijoiden aseman ketjussa määrittelevät niiden hallitsevat hyödylliset ominaisuudet. Maatalous- ja elintarviketuotannon arvoketjut on pääsääntöisesti määritelty ostajajohtoisiksi. Tärkeimmät maatalous- ja elintarvikesektoria käsitelleet tutkimukset ovat analysoineet lähinnä tuoretuotteiden arvoketjuja (Dolan & Humphrey 2000; Fitter & Kaplinsky 2001; Gibbon 2001b; Gwynne 1999; Kaplan & Kaplinsky 1999; Requier-Desjardins et al. 2003; Stevens 2000). Suuret vähittäiskauppaketjut dominoivat tuoretuotteiden arvoketjuja, joiden alkutuotanto voi olla esimerkiksi Afrikassa. Vähittäiskauppaketjut sanelevat mm. tuotettavat hyödykkeet ja tuotannon aikataulut. Kykyä dominoida arvoketjua on selitetty mm. vähittäiskauppojen ylivoimaisella tiedolla kuluttajien preferensseistä. Tämän hyödyllisen ominaisuuden turvin ne johtavat arvoketjua. Lukumäärältään vähäisten tapaustutkimusten perusteella koko sektoria ei kuitenkaan voida määritellä ostajavetoiseksi, eikä etenään vähittäiskauppaketjuihin nojautuvaksi ostajavetoiseksi sektoriksi (ks. Gibbon 2001a).

Aikaisemmassa tutkimuksessa on sivuttu myös muita kansainvälisen maatalous- ja elintarvikekaupan arvoketjuja. Lähempänä tämän artikkelin analyysin kohdetta ovat kansainvälisten kauppaorganisaatioiden hallitsevat arvoketjut, joissa kauppaa käydään etenkin ns. bulkkituotteilla, esimerkiksi viljalla. Kauppaorganisaatioiden vahva asema suhteessa tuottajiin perustuu toiminnan suureen volyyymiin ja tästä seuraavaan kykyyn vasta-

ta ostajien vaatimuksiin. Myös käyttöpääoman ja markkinatiedon tärkeys johtaa tilanteeseen, jossa (kansainväliset) kauppaaorganisaatiot pystyvät hallitsemaan ketjua. Markkinatieto käsittää myös tiedon logistiikan, vakuutusten ja rahoituspalveluiden hinnoista. Toiminnan kannattavuus perustuu pikemminkin laajaan volyyymiin kuin korkeisiin katteisiin (Gibbon 2001a).

Globaalien arvoketjujen viitekehys on käyttökelpoinen maatalous- ja elintarviketuotannon arvoketjujen analysoinnissa. Aikaisemmat tutkimukset eivät kuitenkaan ole nostaneet transitiotalouksien keskeisiä institutionaalisia puutteita tarkastelunsa keskiöön. Aikaisemmissa tutkimuksissa ilmiselvästi oletetaan ainakin suhteellisen vakaata toimintaympäristöä, vakiintunutta markkinataloutta ja vakaata yksityistä omistusoikeutta. Näiden puute transitiotalouksissa johtaa siihen, että viitekehysten on pystyttävä venymään ja ottamaan huomioon myös transitiotalouksien erityispiirteitä.

Viljan arvoketju Ukrainassa

Laajat osat sekä Venäjää että Ukrainaa ovat luonnonmaantieteeltään poikkeuksellisen suotuisia alueita viljan viljelyyn. Ennen maataloustuotannon perusteita pahasti järkyttäneitä suunnitelmatalouden kautta Venäjä ja Ukraina – silloin yhtenä kokonaisuutena – olivat maailman suurin viljan viejä. Tuhoisa suunnitelmatalouden kausi johti riippuvuuteen viljan tuonnista. Transition vuodet merkitsivät uutta mahdollisuutta. Maatalouden toiminta vapautui ja vientimarkkinat avautuivat uudella tavalla.

Viljasatojen kehitys oli 1990-luvulla vaihtelevaa, mutta omavaraisuus parani ja molemmat maat kykenivät viemään viljaa monina 1990-luvun vuosina. Siirtymätalouden alkuvuosina tärkeä osa ulkomaankauppaa olivat valtioiden – lähinnä IVY-maiden – välisten kauppasopimusten puitteissa tehdyt viljatoimitukset. Vuosikymmenen loppua kohti tultaessa viljakauppa perustui jo voittopuolisesti yritystoimintaan ja hinnanmäärityksessä kysyntään ja tarjontaan, ja Ukraina vahvisti asemiaan uusilla markkinoilla, mm. Lähi-idässä. Valuuttatulojensa vuoksi vienti oli hyvin houkuttelevaa.

Vientimarkkinoiden rakenteiden muutosten lisäksi myös kotimarkkinoiden rakenteet ja toimintaympäristö muuttuivat vaikuttaen kaikkien arvoketjun toimijoiden asemaan. Viljan arvoketju tulee ymmärtää laajasti sisältäen keskeiset tuotantopanoset, itse tuotannon, varastoinnin, kuljetukset ja yleisesti logistiikan ja markkinoinnin (ks. Kompanets 2001).

Suunnitelmatalouden kaudella alkutuotannon tehtävänä oli tuottaa suunnitelmassa määrätty tonnit annettujen runsaiden tuotantopanosten turvin. Logistiikka ja jakelu olivat arvoketjussa ylempänä olevien toimijoiden vastuulla. Monia transition kaudella keskeiseksi muuttuvia taitoja – esimerkiksi markkinointia – ei hallinnut kukaan. Tuotanto löysi kuluttajansa ilman markkinointiakin. Suunnitelmatalouden kaudella koko arvoketjun toimintaa oli ohjattu sen ulkopuolelta suunnitteluorganisaatioista käsin. Millään ketjun toimijoista – alkutuotannolla, jalostuksella, logistiikalla – ei ollut mahdollisuuksia nousta ohjaamaan ketjun toimintaa. Ketjun toimijat keskittyivät täyttämään niille annetut tehtävät.

Transitiokauden reformit muokkasivat koko arvoketjun toimintaperiaatteita. Elintarviketeollisuus yksityistettiin pääpiirteissään. Maataloudessa suurtiloja yksityistettiin, mutta maanomistusta ei täysin vapautettu. Kollektiivista maanomistusta kyllä korvattiin yksityisomistuksella, mutta maan myyntiä, ostoa ja panttaamista ei vapautettu (Csaki & Lerman 1997; Csaki & Lerman 2001; OECD 2003). Näin maatalouden ongelmaksi muodostui kuollut pääoma, jossa epäselvän omistusoikeuden takia maalla ei esimerkiksi ollut vakuusarvoa.

Yhtenä keskeisenä maatalouden vaikeuksien syytä on ollut arvoketjun keskeisten toimintojen puutteellinen yksityistäminen tai jättäminen monopoleiksi. Kuljetus- ja varastointitoiminnot jäivät pitkälti monopoleiksi, ainakin aluetasolla. Erityisen ongelmalliseksi muodostuivat tuotantopanosten toimitusten järjestelyt. Maatalous tarvitsee joka kevät ja syksy lannoitteita, torjunta-aineita ja polttoaineita kylvö- ja sadonkorjuutöihin. Maataloudella on ollut suuria vaikeuksia saada edes lyhytaikaisia lainoja näihin töihin. Maatalouteen velallisena ei ole

luotettu (Striewe & Von Cramon-Taudabel 2001). Suurimpana syynä on ollut maan soveltumattomuus lainan vakuudeksi. Muuta likvidiä omaisuutta tiloilla on hyvin vähän. Tämän seurauksena yleiseksi käytännöksi muodostui, että tuotantopanosten toimittajat ottivat sadon tai osan satoa maksuksi toimitetuista tuotantopanoksista. Valtion siunaamissa järjestelyissä lannoite-, torjunta-aine- ja polttoainetoimituksissa yksittäiset toimittajat saivat monopoliaseman suhteessa alkutuotantoon, mikä tietysti nosti maatalouden hyödykkeistä maksamia hintoja (Agroperspektiva 2001a; Argoperspektiva 2001b; Kortšinskaja & Kutšer 2000; Muzytšenko 2001). Sama tapahtui myös Venäjällä (Gardner & Serova 2002; Serova 1997; Serova & Janbyh 1997).

Koko arvoketju on ollut auttamattoman tehoton (ks. taulukko 1). Jo yksin tämä on heikentänyt maatalouden asemaa; maksavalta asiakkaalta tulevista vähäisistä tuloista merkittävä osa häviää arvoketjun lenkeissä (Striewe 2001).

Monet arvoketjun yksityiskohdat ovat vaikeuttaneet maatalouden asemaa. Tiloilla on ollut täysin riittämättömästi varastointikapasiteettia. Tästä johtuen ne ovat joutuneet toimittamaan viljan heti sadonkorjuun jälkeen hintojen ollessa alhaisimmil-

laan. Monet viljaa vastaanottaneet viljavarastot ovat olleet monopoleja halliten viljakauppaa yhdellä alueella, usein aluehallinnon suojeluksessa. Aluehallinto on pyrkinyt turvaamaan viljan saatavuuden alueellaan, mutta pakottanut samalla maatilat toimittamaan viljaa hyvin alhaisilla hinnoilla. Kuljetuksissa olematon kilpailu on nostanut hintoja (Striewe 2001).

Muuttuneessa toimintaympäristössä arvoketju pirstaloitui ja viljan toimitukset hajaantuivat useisiin eri kanaviin (Deržavnyi komitet statistiki 2001). Yhteistä muodostuneille uuden tyyppisille arvoketjuille oli, että maatalouden asema oli hyvin puutteellinen eikä arvoketjusta muodostunut tuottajavetoista vaan ostajavetoinen. Aikaisempaan viitekehityksen puitteissa tehtyyn tutkimukseen verrattuna poikkeuksellista on myös alun perin arvoketjun ulkopuolisten toimijoiden – lähinnä tuotantopanosten toimittajien – tulo johtamaan ketjua.

Ketjun hallinnan rakenteiden taustalla oli täysin ymmärrettäviä syitä. Alkutuotannon vaikeuksien syinä on ollut käyttöpääomien puute, joka osittain johtui kehnosta markkinoinnin osaamisesta. Uudet taidot kehittyivät hitaasti. Ehkä vielä tärkeämpänä niiden asemaa hankaloittaneena tekijänä oli puutteellisesti määritelty maanomistus. Tarkasti ja pitävästi määritellyllä maanomistuksella olisi ainakin periaatteessa vahvistettu alkutuotannon asemaa suhteessa arvoketjun muihin tai kokonaan ketjun ulkopuolisiin toimijoihin. Maatalouden asema olisi ollut parempi, jos maanomistus olisi ollut täsmällisesti määritelty eli kuollut pääoma olisi ollut aktiivisessa käytössä.

Maatalouteen levittäytyneiden yritysten valttina oli runsas käyttöpääoma, joka ehkä alun perin oli kerätty talouden muilta sektoreilta ja usein viennistä. Sen turvin ne pystyivät tarjoamaan välttämättömät tuotantopanokset tulevaa satoa vastaan. Lisäksi niillä oli ratkaisevan tärkeää tietämystä arvoketjun keskeisten toimintojen – logistiikan ja markkinoinnin – organisoinnista. Niillä oli myös poliittista vaikutusvaltaa hoitaa viranomaistoimintojen pulonkauloja hyvin korruptoituneessa maassa.

Ukrainan esimerkki havainnollistaa, miten yhdessä arvoketjun osassa puutteellisesti määritellyt

Taulukko 1. Viljan kustannukset ja hävikit (% alkutuotannon arvosta) viljan tuotannossa ja jalostuksessa Ukrainassa ja Saksassa (Striewe 2001).

	Hävikki ja kustannukset, %	
	Ukraina	Saksa
Hävikki sadonkorjuussa	7.0	2.0
Muu hävikki tilalla	6.5	1.0
Kuljetushävikki	1.7	1.0
Varastointikustannus viljavarastossa	12.0	6.5
Hävikki viljavarastoissa	2.2	0.2
Rahtikäsittelyn kustannus (rautatie- ja jokikuljetus)	4.0	3.0
Hävikki kuljetusten aikana	0.7	0.0
Kuljetuskustannus (Ukraina: rautatie, Saksa: laiva)	3.0	3.0
Satamakäsittelyn kustannus	10.4	5.8
Myyjän kate	10.4	4.9
Tulot maatilalle	40.5	72.4

omistusoikeudet saattavat – muiden tekijöiden ohella – niistä kärsivän arvoketjun osan heikompaan asemaan suhteessa ketjun muihin toimijoihin tai jopa suhteessa alun perin ketjun ulkopuolisiin toimijoihin. Puutteellisesti määritellyt omistusoikeudet yhdessä huonosti toimivan pankkisektorin kanssa johdattavat tilanteeseen, jossa käyttöpääoman saatavuus ja kyky investointeihin edesauttavat hallitsevaan asemaan pääsemistä arvoketjussa.

Täydentäviä havaintoja Venäjältä

Maatalous- ja elintarvikesektori muuttui kilpailuasetelmaltaan 1998 devalvaation jälkeen investoijien näkökulmasta selvästi houkuttelevammaksi sektoriksi. Etenkään alkutuotanto ei kyennyt itse käyttämään avautunutta mahdollisuutta. Viime vuosien kehitys osoittaa, että maatalouden vaikeaa asemaa ketjussa ei voida säilyttää pelkästään huonon yleisen talouskehityksen syyksi. Elintarviketuotannon arvoketjun kilpailuaseman yleisestä parantumisesta huolimatta maatalouden alisteinen asema suhteessa ketjun muihin toimijoihin säilyi.

Viime vuosina sekä Venäjällä että Ukrainassa on havaittu maatalouden huomattavaa keskittymistä uusille omistajille. Prosessin analysointi auttaa ymmärtämään omistusoikeuksien ja muiden hyödyllisten ominaisuuksien merkitystä arvoketjun hallinnassa. Alun perin talouden muilta sektoreilta pääomaa keränneet yhtiöt ovat laajentaneet toimintaansa maatalouteen hankkien haltuunsa sekä maataloutta harjoittaneita yhtiöitä että maata.

Monet maatalouteen laajentuneet yhtiöt ovat suoraan tai välillisesti maatalouden tuotantopanosten toimittajia. Maatalous on ollut jatkuvasti velkaa polttoaineiden ja lannoitteiden toimituksista, ja tuotantopanosten toimittajien on ollut suhteellisen helppoa ottaa tiloja ja maata haltuunsa vanhoja velkoja vastaan. Suunnitelmatalouden peruja öljy- ja kaasuyhtiöillä on myös ollut omia maatiloja, jotka niukuustalouden aikana turvasivat yhtiöiden työntekijöiden elintarvikehuollon (ks. esim. Tsentr politišeskoï informatsii 2002). Esimerkiksi öljy- ja energia-alan yhtiöt sekä pankit ovat aktiivisia maatalouden harjoittajana sekä Ukrainassa että Venäjällä

(Bezugly 2003; Biba & Supihanov 2001; Drobot 2003; Kuzmenko 2001; Pirani 2002; Ševtsov 2001; Tsentr politišeskoï informatsii 2002), ja haastattelutiedon mukaan lähes kaikilla Ukrainan energiayhtiöillä on omat maatalousyhtiönsä (Lisitsija 2001).

Uudet toimijat ovat auttaneet ratkaisemaan maatalouden heikkouksia, jotka liittyvät niin käytännön vaikeuksiin kuin ajattelutapoihinkin. Uudet toimijat auttoivat omilla toimillaan voittamaan maatalouden kuolleen pääoman ongelman. Pankkijärjestelmän kehnous ja puutteellisesti määritellyt omistusoikeudet saattoivat alkutuotannon riippuvaiseksi ketjun muista toimijoista. Maatalous ei kyennyt investointeihin. Uudet maatalouden harjoittajat ovat investoineet maatalouteen, mutta investointien suuruus on arvoitus. Ei myöskään ole selvää varmuutta siitä, ovatko uudet ketjujen ohjaajat ja hallitsijat sitoutuneet maatalouden kehitykseen pitkällä aikavälillä (Fomin 2003; Matusevitš 2003; Hramova 2003). Viime vuosien maan omistusta säätelevän lainsäädännön muutosten seurauksena maatalousmaan omistusta, myyntiä, ostoa ja panttaamista täsmennettiin, mutta täsmennykset suosivat suuria toimijoita. Maatalouden arvoketjuun toimintansa laajentaneiden uusien toimijoiden asema jopa vahvistui uudessa lainsäädännössä. Poliittisen vaikutusvaltansa ja yhteiskuntasuhteidensa turvin ne ovat vahvassa asemassa vuokratessaan tai ostaessaan maata.

Välittömästi toimintaan vaikuttavien tekijöiden lisäksi sektoriin on tuotu uusia toimintamalleja ja ajattelua. Maataloudessa on perinteisesti painotettu mahdollisimman suurta tuotantoa itseisarvona eikä hintoja ja markkinointia ole pidetty tärkeinä. Suunnitelmatalouden vuosista lähtien maatalouden palveluksessa olleiden ajattelussa suuntaus on yhä vahva. Uudet maatalouden harjoittajat sen sijaan ajattelevat ensisijaisesti tuotannon kannattavuutta ja sen vaatimia toimia (Popovenko 2003). Ne investoivat koko arvoketjuun, huolehtivat koko ketjun laadusta ja kiinnittävät erityistä huomiota markkinointiin ja kannattavuuteen.

Arvoketjun toimiminen ulkopuolisessa ohjauksessa ei Venäjällä ja Ukrainassa ole tietenkään mikään uusi ilmiö. Jo suunnitelmatalouden vuosina

arvoketjun toimintaa ohjattiin ketjun ulkopuolelta suunnitteluorganisaatioista käsin. Markkinatalouden olosuhteissa ketjua ovat nousseet ohjaamaan joko ne ketjun toimijat, joilla on ollut paras asema suhteessa kassavirran hallintaan – elintarviketeollisuus ja maataloustuotteiden viejät – tai alun perin ketjun ulkopuoliset tahot, joilla on ollut transition olosuhteissa hyvät asemat taanneita ominaisuuksia.

Tutkimuksen keskeisenä johtopäätöksenä on, että globaalien arvoketjujen viitekehys soveltuu transitiomaiden maatalous- ja elintarvikesektorin tutkimukseen, vaikka kyse ei välttämättä olisikaan valtioiden rajat ylittävistä arvoketjuista. Viitekehysten keskeiset kysymykset – arvoketjun johtaminen ja yksittäisten toimijoiden aseman parantaminen – ohjaavat tutkimaan keskeisiä arvoketjun toimintaan liittyviä tekijöitä. Transitiomaiden tutkimuksessa on kuitenkin otettava huomioon tekijöitä, jotka eivät ole olleet keskeisiä viitekehystä hyödyntäneissä aikaisemmissa tutkimuksissa.

Alkutuotannon asema suhteessa arvoketjun muihin toimijoihin 1990-luvulla oli vaikea eikä arvoketjuista muodostunut tuottajavetoisia. Sen sijaan niistä muodostui joko tuotteiden ostajien, tuotantopanosien toimittajien tai jopa kokonaan arvoketjun ulkopuolisten toimijoiden johtamia ja hallitsemia arvoketjuja.

Maatalouden vaikealle asemalle on ollut monta syytä. Maatalouden ylenpalttinen julkinen tuki väheni ratkaisevasti. Markkinoinnin taitoja ei suunnitelmatalouden kaudella voinut kehittyä, ja niiden puute hankaloitti alkutuotannon asemaa kun markkinat avautuivat. Perinteinen suunnitelmatalouden ajattelu korosti suuren tuotannon määrää toiminnan päämääränä, mutta markkinatalouden kausi vaati uusia taitoja, jotka kehittyivät maataloudessa hitaasti.

Viitteet

1 Suora käänös *Global Commodity Chain*-käsitteestä olisi globaali tuote/hyödykeketju, mutta arvoketju kuvaa tutkimusongelmaa paremmin. Lisäksi alan kirjallisuudessa – GCC-käsitteen alla – käytetään yleisesti käsitettä *value chain*. Myös käsitteen ensimmäinen käyttäjä Gereffi on käyttänyt viimeisissä julkaisuissaan *global*

Nopeammin uuden toimintaympäristön vaatimuksiin sopeutuneiden toimijoiden asema suhteessa alkutuotantoon vahvistui. Keskeisen arvoketjun infrastruktuurin hallinta oli myös alkutuotannon ulkopuolella.

Periaatteessa alkutuotanto olisi voinut vahvistaa asemaansa investoiden puuttuvaan arvoketjun infrastruktuuriin. Investoinnit osoittautuivat mahdolltomiksi, koska pankkijärjestelmä oli sekä kyvyttö että haluton rahoittamaan maatalouden investointeja. Alkutuotannon kannalta hyvin ongelmallisia olivat myös lyhyen aikavälin lainoituksen vaikeudet. Edes kausiluontoisiin töihin ei saanut lainaa. Tärkeimpinä syinä olivat yleinen epäluottamus maatalouteen velallisena ja maan kelpaamattomuus lainan vakuudeksi. Maataloudella oli puutteellisesti määritettyjen omistusoikeuksien seurauksena kuullutta pääomaa (maata), jota ei voitu käyttää tehokkaimmalla mahdollisella tavalla.

Arvoketjujen ja niiden toimijoiden välisissä suhteissa vahvaan asemaa pääsivät ne toimijat, joilla oli helposti ja jatkuvasti käytössä olevaa pääomaa. Transitionaalisten institutionaalisten heikkoudet painottivat myös vaikutusvaltapääoman merkitystä arvoketjun hallinnassa ja viranomaisten kanssa asioinnissa.

Gloaalien arvoketjujen näkökulmasta maatalouden vaikeuksien syyt ovat pikemminkin keskeneräisissä talousreformissa ja maatalouden aseman paraneen toimivan markkinatalouden perusteita vahvistamalla. Etenkin valtarakenteista riippumattomien omistusoikeuksien merkitys on aivan keskeinen. Monet maatalouden vaikeudet ovat johtuneet puutteellisesti määritellyistä omistusoikeuksista, jotka ovat saattaneet maatalouden riippuvaiseksi arvoketjun muista toimijoista tai kokonaan arvoketjun ulkopuolisista tahoista.

value chain -käsitettä.

2 Kirjoittaja vieraili huhtikuussa suomalaisen valtuuskunnan mukana Krasnodarissa, Etelä-Venäjällä. Matkan aikana tavattiin alueen korkeinta maataloushallintoa ja maatalousyritysten edustajia. Lisäksi vierailtiin neljällä suurtilalla ja haastateltiin johtoa ja työntekijöitä.

Lähteet

- Agroperspektiva* (2001a), SZR-tovar dollarovy. <http://www.ukrdzi.com.ua/agro/journals/2001/agro2ru/almarkets.shtml>
- Agroperspektiva* (2001b), Dengi jest, byli by udobrenija. <http://www.ukrdzi.com.ua/agro/journals/2001/agro4ru/almarket.shtml>
- Csaki, Csaba & Zvi Lerman (1997), Zemelnaja reforma v Ukraine. Pervye pjat let. *Dokument dlja obsuždenja Vsemirnogo banka* 317. Washington: World Bank.
- Csaki, Csaba & Zvi Lerman (2001), Farm Restructuring and Land Reform in Ukraine: Policies to Revive the Agricultural Sector. – *Agricultural Reform in Ukraine*. Eds. Bostyn, Frank & Andriy Boytsun. ICPS Policy Studies 15, 16-24.
- Deržavnyi komitet statistiki (2001), *Realisatsija produktii sillskogospodarskimi pidpriemstvami Ukrainy v 1990-2000 rokah*. Kiova: Deržavnyi komitet statistiki.
- Dolan, K. & J. Humphrey (2000), Governance and Trade in Fresh Vegetables: The Impact of UK Supermarkets on the African Horticulture Industry. – *The Journal of Development Studies* 37:2, 147-176.
- Dolan, K. & M. Tewari (2001), From What We Wear to What We Eat: Upgrading in Global Value Chains. – *IDS Bulletin* 32:3, 94-104.
- Fitter, R. & R. Kaplinsky (2001), Who Gains from Product Rents as the Coffee Market Becomes More Differentiated: A Value-chain Analysis. – *IDS Bulletin* 32:3, 69-81.
- Gardner, B. & J. Serova (red.) (2002), *Rynki faktorov proizvodstva v APK Rossii: Perspektivy analiza*. Moskva: APE, IEPP.
- Gellynck, X. & E. Halicka & J. Viaene (2002), New Institutional Economics as a Tool for Improving Transaction Governance in the Polish Fruit Sector. – *Journal for East European Management Studies* 7:2, 142-161.
- Gereffi, G. (1994), The Organisation of Buyer-driven Global Commodity Chain: How U.S. Retailers Shape Overseas Production Networks. – *Commodity Chains and Global Capitalism*. Eds. G. Gereffi & Korzeniewicz. Westport, CT: Praeger Publishers, 95-122.
- Gereffi, G. (1999), International Trade and Industrial Upgrading in the Apparel Commodity Chain. – *Journal of International Economics* 48:1, 37-70.
- Gereffi, G. (2001), Beyond the Producer-Driven/Buyer-driven Dichotomy: The Evolution of Global Value Chains in the Internet Era. – *IDS Bulletin* 32:3, 30-40.
- Gibbon, P. (2001a), Upgrading Primary Production: A Global Commodity Chain Approach. – *World Development* 29:2, 345-363.
- Gibbon, P. (2001b), Agro-Commodity Chains: An Introduction. – *IDS Bulletin* 32:2, 60-68.
- Gorton, M. White, J., Chernyshova, S., Skripnik, A. Vinichenko, T., Dumitrasco, M. and Soltan G. (2002), *The Configuration of Post-Soviet Food Industries: Evidence from Ukraine and Moldova*. AFIRUM Project Working Paper 4.
- Gwynne, R.N (1999), Globalization, Commodity Chains and Fruit Exporting Regions in Chile. – *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 90:2, 211-225.
- Helanterä, Antti (1998), *Venäjäin muuttuvat elintarvikemarkkinat*. Julkaisuja B:150. Helsinki: Liiketaloustieteellinen Tutkimuslaitos.
- Helanterä, Antti (1999), Russian Agriculture in the 1990s: Changing Structures of Food Production with Special Reference to the North. – *Studies on the Northern Dimension* 4. Helsinki: Finnish Institute for Russian and East European Studies.
- Helanterä, Antti & Asta Salmi (2000), Russian Food Markets - Opportunities for Western companies? – *Marketing Strategies for Central and Eastern Europe*. Eds. R. Springer, P. Chadraba and S. Arnold. London: Ashgate Publishing, 97-121.
- Helanterä, Antti (2001), *Ukrainan maatalous- ja elintarviketuotanto*. Helsinki: LTT-Tutkimus oy:n julkaisuja B-166.
- Helanterä, Antti (2003), The Agro-Food Sector of the Ukraine: Analysis of Transition by Means of the Global Commodity Chain Approach. *IIASA Interim Report. IR-03-055*. http://www.iiasa.ac.at/Publications/Catalog/PUB_AUTHOR_Helanterae,A..html
- Humphrey, J. & H. Schmitz (2001), Governance in Global Value Chains. – *IDS Bulletin* 32:3, 19-30.
- Ioffe, Grigory & Tatiana Nefedova (2001a), Russian Agriculture and Food Processing: Vertical Cooperation and Spatial Dynamics. – *Europe-Asia Studies* 53:3, 389-418.
- Ioffe, Grigory & Tatiana Nefedova (2001b), Transformation of Russian Food System at Close Range: A Case Study of Two Oblasts. – *Post-Soviet Geography and Economics* 42:5, 329-361.
- Kaplan, D. & R. Kaplinsky (1999), Trade and Industrial Policy on an Uneven Playing Field: The Case of the Deciduous Fruit Canning In-

- dustry in South Africa. – *World Development* 27:10, 1787-1801.
- Karlova, Natalia & I. Korbuta & M. Prokopev & E. Serova & I. Hramova & O. Šik (2001), *Agroproduktivostvennaja politika i meždunarodnaja trgovlja: rossijski aspekt*. Moskva: Institut ekonomiki perehodnogo perioda, Nautšnyje trudy 37R.
- Kompanets, Nikolai (2001), Zerna v etom godu bolše, no i ego poteri budut znatšitelnyimi. – *Agroperspektiva* 7/2001. <http://www.ukrdzi.com.agro/journals/2001/agro7ru/interv.shtml>
- Kortšinskaja, Elena & Aleksei Kutšer (2000), Organisationsija agrohimitseskogo obsluživanja v Ukraine. – *Agroperspektiva* 5/2000. http://www.ukrdzi.com/agro/journals/2000/agro5ru/08_1.shtml
- Lavrova, žanna (2001), Selo i banki: Jest kontakt! – *Agroperspektiva* 1. <http://www.ukrdzi.com.ua/journals/2001/agro1ru/issue.shtml>
- Lerman, Zvi (2001), Agriculture in Transition Economies: From Common Heritage to Divergence. – *Agricultural Economics* 26:2, 95-114.
- Muzytšenko, Oleg (2001), Ukraine snova potrebujuťsja treidery. – *Agroperspektiva* 2. <http://www.ukrdzi.com.ua/agro/journals/20012ru/interv.shtml>
- OECD (2003), *Achieving Ukraine's Agricultural Potential: Stimulating Agricultural Growth and Improving Rural Life*. OECD Committee for Agriculture. (Julkaisematon versio 08102003).
- Pirani, Simon (2002), Ukraine is a Bread Basket Again. But Who's Holding the Handles? – *Gemini News Agency*, 26 April 2002.
- Raikes, P. & M.F.Jensen & S. Ponte (2000), Global Commodity Chain Analysis and French Filière Approach: Comparison and Critique. – *Economy and Society* 29:3, 390-417.
- Requier-Desjardins, D & F. Boucher & C. Cerdan (2003), Globalization, Competitive Advantages and the Evolution of Production Systems: Rural Food Processing and Localized Agri-food Systems in Latin American Countries. – *Entrepreneurship & Regional Development* 15:1, 49-67.
- Serova, E. (1997), Osobennosti gosudarstvennoi podderžki agrarnogo sektora v Rossii. – *Voprosy ekonomiki* 7, 88-100.
- Serova, E. (2000), *Agroproduktivostvennyi rynek Rossii: Opyt issledovanija*. Moskva: Institut ekonomiki perehodnogo perioda.
- Serova, E. & R. Janbyh (1996), Kreditovanie sel'skogo hozjaistva Rossii: Sostojanije i perspektivy. – *Voprosy ekonomiki* 6, 59-72.
- de Soto, Hernando (2001), *The Mystery of Capital. Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else?* London: Black Swan.
- Stevens, C. (2000), Value Chains and Trade Policy: The Case of Agriculture. – *IDS Bulletin* 32:3, 46-59.
- Striewe, Ludwig (2001), *Grain and Oilseed Marketing in Ukraine*. <http://www.cper.kiev.ua/publicat/Opapers/L1/Ludwig1.htm>.
- Swinnen, John F.M. & Gow, Hamish R. (1999), Agricultural Credit Problems and Policies During the Transition to a Market Economy in Central and Eastern Europe. – *Food Policy* 24:1, 21-47.
- Tsentr poliťišeskoj informatsii (2002), *Agrarnyje oli-garkhi: Obzor pitsševoi otrasli Rossii*. Moskva: Informatsionno-analiťišeski bjulletin 12.
- Wegren, S. (1996), From Farm to Table: The Food System in Post-Communist Russia. – *Communist Economies and Economic Transformation* 8:2, 118-138.
- Von Cramon-Taubadel, Stephan & Ludwig Striewe (2001), Oilseeds: A Potential Success Story Running the Risk of Policy Mismanagement. – *Agricultural Reform in Ukraine*. Eds. Bostyn, Frank & Andriy Boytsun. ICPS Policy Studies 15, 39-45.

Haastattelut

- Bezugly, Mykola (2003), Ensimmäinen varaministeri. Ukrainan maatalousministeriö, Pariisi.
- Biba, Juri & Supihanov, Gennadi (2001), Varajohtaja ja pääjohtaja. Zerno Ukrainy, Kiova.
- Drobot, Vitaly (2003), Strategiaosaston päällikkö. Ukrainan maatalousministeriö, Pariisi.
- Fomin, Aleksandr (2003), Venäjän duuman maatalouskomitean varapuheenjohtaja, Moskova.
- Hramova, Irina (2003), Tutkija. Siirtymätalouksien tutkimuslaitos, Maatalous- ja elintarviketuotanto, Moskova.
- Kononevitš, Viktor (2001), Markkinointijohtaja. Cerealia Foods JSC Cerealia Ukraine, Borispil.
- Kuzmenko, Igor (2001), Myyntiedustaja. Zeppelin Baumaschinen. Caterpillar Dealer in Ukraine, Kiova.

Lisitsija, Vladislav (2001), Kaupallinen johtaja. Kompanija Uragromašinvest, Kiova.
Mausevitš, Vera (2003), Asiantuntija. Maailmanpankin Moskovan toimisto, Moskova.
Popovenko, Eduard (2003), Aluejohtaja. Bazovy Element holding-yhtiö, Krasnodar.

Rudenko, Gennadi (2001), Johtaja. Alfa-Laval International Engineering AB Representative Office, Kiova.

Ševtsov, Oleksander L. (2001), Toimialajohtaja. Maatalouspolitiikan osasto Ukrainan presidentin hallinnossa, Kiova.